

О. І. Процькандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ САМОСТАВЛЕННЯ ОСІБ ВІКУ ПІЗНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ З РІЗНИМ ПРОФІЛЕМ РЕЛІГІЙНОСТІ

У статті аналізуються особливості самоставлення осіб віку пізньої дорослості, які вважають себе релігійними людьми, належними до християнської релігії. Стаття містить опис основних етапів проведеного дослідження й аналіз отриманих ключових результатів із їх інтерпретацією. З'ясовано, що у віці пізньої дорослості релігійність загалом сприяє самоприйняттю, позитивному самоставленню, проте в разі надмірної зосередженості на виконанні моральних приписів, що закладені в релігії, може провокувати самозвинувачення.

Ключові слова: особи віку пізньої дорослості, ставлення до себе, релігійність, віруючий.

Постановка проблеми. За даними центру Разумкова, кількість віруючих осіб у сучасній Україні становить 70,4% громадян віком від 18 років (опитування 2016 року). У 2013 році кількість віруючих становила 67% [3]. Одним із мотивів частішого звернення до релігії в людей виступає пошук своєрідного захисту, підтримки, опіки, що пропонує релігія для віруючого. Унаслідок політичної ситуації в Україні, що склалася в останні кілька років, у період нестабільності потреба підтримки, очевидно, зростає. Незважаючи на неоднозначне трактування користі/шкоди релігійності для психологічного здоров'я особистості, низка мислителів, наприклад, австрійський психіатр К. Ясперс [12, с. 875], вивчаючи проведення віруючими особами релігійних обрядів, дійшов висновку, що вони тісно пов'язані з невротизмом нав'язливих станів. З. Фройд розглядав релігійність як прояв колективного невротизму [7, с. 141], а також ставив в один ряд і наводив прямі паралелі (на його погляд) між релігійними обрядами й ритуалами з невротичними реакціями особистості, пишучи таке: «...Різниця між зміщеннями, що відбуваються в параноїка й забобонної людини, не є такою значною, як це здається на перший погляд» [8, с. 297]. Проте більшість дослідників сходяться на такій думці: якщо релігійність людини не веде до її патологічного почуття провини, не завдає фізичної шкоди, не провокує надмірної жертовності, то загалом для віруючої особистості її релігійність матиме лише позитивний психотерапевтичний ефект. Зокрема, К.Г. Юнг говорив про те, що однаково ефективним у контексті психологічної допомоги людині є як психолог, так і духівник/священик, а релігійні обряди/ритуали та загалом релігійність людини не сприяють невротизації й не є її проявами, а навпаки, можуть сприяти подоланню невротичних станів [11]; В. Франкл ствер-

джував, що ефект від психотерапії буде більш вираженим, якщо вона спиратиметься на релігійні догми [6, с. 334–338].

Кожна релігія пропонує віруючому низку догм, ідей, правил, норм, які необхідно виконувати, а також указує чіткий погляд на людину і її природу. Е. Фромм запропонував класифікацію релігій, у якій він поділяє релігії на дві групи – авторитарні та гуманістичні [9, с. 167–168], у авторитарних релігіях незламна сила, усемогутність божества протиставляється слабкості, немічності, навіть нікчемності людини. Більш оптимістично трактують людину гуманістичні релігії (у класифікації Е. Фромма), у них людина розуміється значно позитивніше, гуманістичні релігії передбачають і пропонують для людини розвиток, основною метою релігії для віруючого тут є досягнення душевної гармонії й щастя, а Бог у таких релігіях розуміється як синтезований образ вищої людської самості [4, с. 167–169].

Так, наприклад, у християнстві людина вважається грішною, народженою через первородний гріх, і перший релігійний обряд у житті християнина (обряд, після якого людина й стає християнином) – хрещення, власне, й існує для очищення. Усе подальше життя людина повинна бути покірною (Богові) й ближньому, вимолювати прощення за свої слабкості (гріхи), людина трактується як слабка, грішна істота. Водночас є релігії, де людина повинна вдосконалюватися, розвиваючи як свою духовну, так і тілесну сферу, і вже в земному житті повинна досягати досконалості, що буде нагадувати досконалість божества. Наприклад, буддизм: людина і її життя тут розглядаються як вища цінність, людина здатна вдосконалюватися і ще за земного життя здатна піднятися до рівня божества (і духовно, і фізично, через відповідні медитативні техніки).

Очевидно, відмінне трактування людини різними релігіями не може не відобразитися на особистості самих віруючих. Тому питання ставлення до себе, власна самооцінка, особливості Я-концепції та Я-образу віруючих (причому різних релігій) мали б зацікавити психологів. Проте ця тема в психології досліджена недостатньо. Отже, саме окресленій проблематиці й присвячене наше дослідження.

Одним із базових аспектів Я-концепції особистості виступає її самоставлення. Самоставлення має неабияке значення у взаємодії особистості з оточуючим соціумом, оскільки або сприятиме інтенсивному налагодженню взаємодії з іншими (при позитивному ставленні до себе), або навпаки, призводитиме до ізоляції від оточуючих (при заниженій самооцінці, невмінні відстояти власне «Я», негативній думці про себе).

Поняття «самоставлення» в сучасній психологічній науці й досі чітко не окреслене, тому не має єдиної загальноприйнятої дефініції. У трактуванні явища «ставлення особистості до себе» психологи користуються різноманітною термінологією: «особисте/особистісне самоставлення», «самоприйняття», «прийняття самого себе», «самоповага», «самоцінність/цінність власного «Я», «самовпевненість» та ін. Нерідко ці терміни вживаються як синоніми. Іноді до такого термінологічного ряду додають ще й поняття «самооцінка», трактуючи їх як синоніми. Так, І. Кон «ставлення до себе» розглядає як «глобальну самооцінку особистості», що є «сумою самооцінок», підсумковим виміром власного «Я» [1, с. 154–159].

У наукових колах є думка, що поняття «самооцінка» й «самоставлення» аж ніяк не можна вважати синонімічними, оскільки самоставлення є значно ширшим і багатограннішим феноменом, аніж самооцінка. Самоставлення особистості включає в себе самооцінку й самоприйняття, вважає К. Роджерс. Самоприйняття К. Роджерс трактує як розуміння й подальше прийняття особистості себе як із позитивними, так і з усвідомленими власними небажаними й негативно оцінюваними особистісними аспектами, власними недоліками та слабостями, у той час як самооцінку він пояснює як оціночне ставлення особистості до себе. Бачимо, що самооцінка К. Роджерсом розглядається як складова частина більш масштабного ставлення людини до себе [14, с. 116–125].

Такої ж думки дотримується й С. Пантелєєв. На переконання науковця, самоставлення, окрім самооцінки, включає в себе ще й компонент емоційно-ціннісного ставлення до себе [2].

Ставлення особистості до себе накладає суттєвий відбиток на оцінку й бачення світу, оточення, хоча цей процес взаємопов'язаний: самоставлення формується як наслідок ставлення оточення до особистості (або ж під впливом суб'єктивного уявлення про такого роду ставлення) [5].

Самоставлення особистості як складова частина більш глобальної «Я-концепції», а також сама Я-концепція, є віддзеркаленням взаємодії людини з авторитетними для особистості оточуючими. Взаємодія з оточуючими починається в сім'ї. Дитина змалечку сприймає й оцінює ставлення до неї батьків, а особливо матері, яка найчастіше в ранньому дитинстві є найбільш авторитетною постаттю для дитини. Через батьківське й материнське ставлення до неї й уявлення про таке ставлення вона розвиває власне, самостійне розуміння свого «Я».

Г. Салліван першим припустив, що ставлення дитини до себе бере свій початок і насамперед залежатиме від того, як до неї ставляться оточуючі. Згодом ця теза була підтверджена в працях Л. Божовича, Т. Соколової, Г. Фідер, І. Чеснокової на основі проведених ними емпіричних досліджень. Проблема самоставлення особистості розглядається також у наукових працях К. Абульханової-Славської, А. Візгіної, Є. Ільїна, Ю. Кочневої, М. Кубишкіної, М. Омарової, В. Століна, О. Соколової, І. Чеснокової й інших.

Релігія виступає вагомим культурним аспектом у багатьох суспільствах. Цілком імовірно, що релігія може виступати одним із чинників формування ставлення до себе. Отже, не виключаємо, що й ставлення до себе в людини може відобразитися й на ставленні до Бога та до релігії загалом. Пояснюємо це тим, що норми поведінки, цінності, правила взаємодії з оточуючими, принципи ставлення до оточуючих, моральні норми, які кожна релігія приписує для виконання своїм вірним, можуть впливати як на ставлення до інших і до світу загалом, так і на ставлення й оцінку себе самого. П. Бенсон і Б. Спілка (американські дослідники) доводили існування зв'язку між ставленням людини до себе та її розумінням Бога [13]. На їхній погляд, людина з позитивним уявленням про себе уявлятиме Бога милосердним, добрим до людини, помічником для неї і її заступником. Негативне ставлення й уявлення про себе призведе до розуміння Бога як карателя для людини, грізного Володаря, від якого немає сенсу очікувати підтримки, допомоги й заступництва. Водночас емпіричних досліджень, які б доводили або спростовували взаємозв'язки релігійності особистості та її само ставлення, надто мало.

Метою статті було з'ясувати, чи пов'язане між собою (і якщо пов'язане, то як саме) ставлення особистості до себе й особливості релігійності віруючих осіб похилого віку.

Виклад основного матеріалу. Групою досліджуваних обрали осіб віку пізньої дорослості. Пізня дорослість (похилий вік) припадає на 60–75 років. Саме в цьому віці змінюються основні функції Я-концепції особистості, новий досвід не

збагачується (або збагачується мінімально), немає потреби в нього вносити нові аспекти. Одним зі складових компонентів Я-концепції особистості на етапі пізньої зрілості виступає віра в Бога, віра в трансцендентне й потойбічне, що допомагає людині усвідомити проблеми страждання, старіння, смерті, вічного життя [4, с. 325–326].

Групу досліджуваних склали 157 осіб, серед них – 85 жінок і 72 чоловіки. Вік досліджуваних осіб – від 68 до 74 років. Зважаючи на те, що домінуючою релігією на теренах України, за даними Інституту релігійної свободи (м. Київ), є саме християнство [10], то з психологічного погляду важливо визначити, чи пов'язані особливості релігійності людини (християнина) з особливостями ставлення віруючого до себе.

Усі досліджувані вважали себе віруючими й визнали свою приналежність до християнської релігії. Конфесійна приналежність релігійних осіб у цьому дослідженні не враховувалася в подальшому аналізі емпіричних результатів, проте серед досліджуваних були віруючі особи, які задекларували власну приналежність до УГКЦ, УПЦ КП, УАПЦ, РКЦ. Дослідження проводилося в м. Львові в період з 2017 по 2018 роки.

Для збору емпіричних даних використано такі **методики**.

1. Тест-опитувальник самоствавлення В. Століна, С. Пантелєєва. Методика містить 57 запитань і охоплює такі шкали: шкала інтегрального самоствавлення; шкала самоповаги; шкала аутосимпатії; шкала очікуваного ставлення від інших; шкала самоінтересів; шкала впевненості в собі; шкала ставлення інших; шкала самоприйняття; шкала самопослідовності (самомоніторингу); шкала самозвинувачення; шкала самоінтересу; шкала саморозуміння.

2. Тест самоактуалізації (САТ), що містить такі шкали: шкала ціннісних орієнтацій; шкала гнучкості поведінки; шкала сензитивності до себе; шкала спонтанності; шкала самоповаги; шкала самоприйняття; шкала уявлень про природу людини; шкала синергії; шкала прийняття агресії; шкала контактності; шкала пізнавальних потреб; шкала креативності.

3. Методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейна в модифікації А. Парафіян. Методика допомагає визначити рівень домагань і рівень самооцінки особистості за шістьма параметрами: здоров'я (не враховується під час інтерпретації, ця шкала є «тренувальною»), розум, здібності; характер; авторитет у однолітків; уміння багато робити своїми руками, умілі руки; зовнішність; упевненість у собі.

4. Шкала персональної релігійності Р. Яворського. Опитувальник містить 30 запитань, охоплює такі шкали: шкала «Віра»; шкала «Мораль»; шкала «Релігійні практики»; шкала «Релігійне «Я».

5. Тест на визначення структури індивідуальної релігійності Ю. Щербатих. Шкали методики: «Релігія як філософська концепція»; «Ставлення до магії»; «Підтримка й розрада»; «Наявність зовнішніх ознак релігійності»; «Інтерес до псевдонауки»; «Тенденція вірити у Творця»; «Релігійна самосвідомість»; «Релігія як зразок моральних норм».

Підраховані результати опрацьовані з використанням математико-статистичних методів аналізу, серед яких – кореляційний, кластерний, порівняльний види аналізу.

Отримані результати та їх інтерпретація. Проаналізуємо найяскравіші статистично достовірні зв'язки, отримані під час проведення кореляційного аналізу отриманих даних (за результатами всіх досліджуваних, без розподілу на групи). Так, виявлено взаємозв'язок між підтримкою й розрадою в релігійності та шкалою самоприйняття ($r=0,34$ при $p<0,01$). Отже, з одного боку, самоприйняття, позитивне ставлення до себе може підштовхнути людину до релігійності, до відчуття того, що релігія (Бог) можуть бути для неї підтримкою, відповідно до канонів християнства Бог любить її. Зрештою, оскільки кореляційний зв'язок не дає змоги стверджувати про причинно-наслідковий характер взаємозв'язку, то ймовірним є й зворотний ланцюжок причини й наслідку: чим більше людина в похилому віці звертається до релігії, чим частіше шукатиме в ній підтримки й розради в життєвих негараздах, тим більше зростатиме і її рівень самоприйняття, оскільки в християнській релігії (а всі досліджувані були саме християнського віросповідання), незважаючи на те, що людина трактується як грішна й повинна жити за християнськими правилами, щоб отримати прощення своїх гріхів, вона все-таки не байдужа Богові, і якою б вона не була у фізичному, соціальному, інтелектуальному аспекті, вона є «дитиною Божою». Можливо, саме такий зв'язок і пояснює той факт, що люди найчастіше звертаються до релігії в похилому віці (коли слабшає здоров'я, унаслідок фізіологічних змін погіршується зовнішній вигляд, розривається низка соціальних зв'язків, зникає/знижується наявний раніше соціальний статус), і саме релігія та віра в Бога забезпечує відчуття потрібності й значимості. Таке ж пояснення можна дати й виявленому зв'язку між шкалою самоповаги та пошуком підтримки й розради в релігійності ($r=0,31$ при $p<0,01$), і зв'язку між аутосимпатією та пошуком розради й підтримки в релігії ($r=0,28$ при $p<0,01$) Чим більша самоповага й аутосимпатія, тим частішими є звернення за підтримкою й розрадою до релігії, чим рівень самоповаги й позитивного оцінювання себе є нижчим, тим рідшими стають релігійні прояви та звернення до релігії за підтримкою.

Пов'язаними між собою виявилася тенденція вірити у Творця та саморозуміння ($r=0,33$ при $p<0,01$). Цей зв'язок доводить факт, що релігія дає відповідь на ключові екзистенційні питання, що споконвіку хвилювали й продовжують хвилювати людину. Адже, як бачимо із цієї кореляції, віра в Бога допомагає людині зрозуміти себе. Зрештою, допомогти людині зрозуміти саму себе, своє призначення, сенс буття – основні завдання будь-якої релігії, зокрема й християнства.

Релігія як зразок моральних норм (шкала методики визначення релігійної свідомості Ю. Щербатих) пов'язана із самозвинуваченням (шкала методики визначення самоствавлення В. Століна та С. Пантелєєва). Зв'язок прямий, $r=0,28$ при $p<0,01$. Отже, чим більше людина орієнтована на виконання моральних норм, що їх пропонує релігія для виконання віруючій людині, тим частіше в неї проявляється тенденція до самозвинувачення. Пояснити таку кореляцію можна тим, що релігійні норми більшості релігій (зрештою, і християнства) доволі жорсткі, і їх не завжди можна повністю виконати звичайній, «слабкій» людині, тим паче – у сучасному світі (можливо, саме звідси йде трактування людської слабкості й обмеженості природи людини). Ці норми є більше орієнтирами, ідеалами, до яких віруюча людина повинна прагнути. Водночас особливо орієнтована на моральні норми в релігії віруюча особа внаслідок життєвих обставин не завжди здатна їх ретельно виконати. А звідси – звинувачення себе в недосконалоості (у релігійності цей суто психологічний зв'язок породжує відчуття «гріха»), надмірна орієнтація на норми моралі, відображені в релігії, що частково здатна провокувати почуття провини у віруючих осіб.

Цікавим виявився зв'язок у осіб похилого віку між наявністю зовнішніх ознак релігійності та високим рівнем авторитетом у однолітків ($r=0,34$ при $p<0,01$). Такий зв'язок яскраво демонструє, що зовнішня, атрибутивна релігійність, що передбачає обов'язкове відвідування культових споруд, участь у богослужіннях, внесення пожертв на храм для людини похилого віку є необхідною, оскільки забезпечує необхідний для неї зв'язок із групою однолітків і підтримує авторитет у таких групах.

Для детальнішого аналізу було здійснено розподіл на групи за допомогою кластерного аналізу. Для кластеризації використано методику Ю. Щербатих, спрямовану на визначення структури релігійної свідомості людини. Кластерний аналіз дав змогу виокремити дві групи досліджуваних, які умовно назовемо «релігійні» та «високорелігійні» (варто зазначити, що всі досліджувані вважають себе віруючими релігійними людьми). До групи «релігійні» із загальної кількості досліджуваних увійшло 92 особи, групу «високорелігійні» становлять 65 осіб. Наступний крок: викори-

стано порівняльний аналіз t-критерію Стьюдента для зіставлення показників у групах «релігійні» та «високорелігійні».

Порівняльний аналіз засвідчив, що впевненість у собі в осіб «високорелігійних» вищого рівня, ніж у просто «релігійних» осіб. Показник статистично значимий, $t=3,34$ при $p=0,32$. Водночас суттєво вищими в групі «високорелігійних» осіб є показник самозвинувачення, $t=4,21$ при $p=0,34$. Із таких відомостей порівняльного аналізу можна робити висновок, що, з одного боку, особливо сильна внутрішня релігійність у людей віку пізньої зрілості допомагає прийняти себе, додає впевненості в собі, упевненості в майбутньому (навіть після смерті), але водночас усвідомлення особливих вимог, що їх накладає релігія на своїх віруючих, може призводити й до звинувачення себе (усвідомлення своїх слабкостей, не завжди абсолютне виконання й дотримання релігійних норм і правил). Отже, з одного боку, релігія в похилому віці допомагає віднайти сенс життя й додає впевненості в собі, а з іншого – може сприяти зростанню внутрішньої напруги через усвідомлення власної неідеальності.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що в осіб віку пізньої дорослості особливості релігійності та ставлення до себе взаємопов'язані. У релігійно віруючій людині високим є саморозуміння та самоприйняття, позитивним є ставлення до себе. Водночас при особливо високій релігійності (а в цю групу досліджуваних увійшли особи з високими значеннями за шкалами «релігійні практики», «релігійна мораль», «релігія як зразок моральних норм») може простежуватися тенденція звинувачення себе, причина якої, найімовірніше, полягає в бажанні якомога ретельніше виконувати релігійні норми й приписи моралі, у поставленій перед собою високій «моральній планці», яку не завжди вдається досягти через виклики сучасного світу.

Література:

1. Кон И. В поисках себя. Личность и ее самосознание. М.: Изд-во политической литературы, 1984. 333 с.
2. Пантелеев С. Строеие самоотношения как эмоционально-оценочной системы: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1998. 18 с.
3. Центр Разумкова. URL: old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1118.
4. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія. К.: Академвидав, 2006. 360 с.
5. Спиркин А. Сознание и самосознание. М.: Политиздат, 1972. 303 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. Перевод с английского и немецкого / под ред. Л. Гозмана и Д. Леонтьева. М.: Издательство «Прогресс», 1990. 368 с.

7. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия. Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2001. С. 141.
8. Фрейд З. Психология бессознательного. Сборник произведений / Под науч. ред. М. Ярошевского. М.: Просвещение, 1990. 448 с.
9. Фромм Э. Психоанализ и религия. Сумерки богов. М.: Политиздат, 1990. С. 143–221.
10. Христианство залишається домінуючою релігією в Україні. Звіт Держкомнацрелігій. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com%20_content&view=article&id=828:1&catid=34:ua&Itemid=61.
11. Юнг К. Психология и религия / перевод А. Руткевича. URL: <https://www.twirpx.com/file/293969/>.
12. Ясперс К. Общая психопатология / перевод Л. Акопян. М.: Практика, 1997. 1053 с.
13. Benson P., Spilka B. God – image as a function of self-esteem and locus of control. Journal for the Scientific Study of Religious. 1973. № 12. P. 297–310.
14. Rogers K., Dymond R. Psychotherapy and personality change. Chicago, 1954. 344 p.

Проць О. И. Особенности самоотношения лиц возраста поздней зрелости с различными профилями религиозности

В статье анализируются особенности самоотношения лиц возраста поздней зрелости, которые считают себя религиозными людьми, принадлежащими к христианской религии. Статья содержит описание основных этапов проведенного исследования и анализ полученных ключевых результатов с их интерпретацией. Установлено, что в возрасте поздней зрелости религиозность в целом способствует самопринятию, положительному самоотношению, однако в случае чрезмерной сосредоточенности на выполнении нравственных предписаний, заложенных в религии, может провоцировать самообвинения.

Ключевые слова: лица возраста поздней зрелости, отношение к себе, религиозность, верующий.

Prots O. I. Peculiar features of self-concept of individuals in late adulthood with different religiosity profiles

Peculiar features of self-concept of individuals in late adulthood that consider themselves religious people belonging to Christianity have been analyzed in the article. The article provides a description of the main stages of research as well as the analysis of the obtained key results together with their interpretation. It has been determined that in late adulthood religiosity in general contributes to self-acceptance and positive self-concept, however, in case of intense concentration on observation of moral principles inherent in religion may cause self-reproach.

Key words: persons of the late adulthood, attitude to oneself, religiousness, believer.